

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**TARİH VE KÜLTÜR EKSENİNDE
ORTA ARAS HAVZASI
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU**

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MIDDLE ARAS
BASIN WITHIN THE CONTEXT OF HISTORY AND
CULTURE*

17-19 Kasım /November 2016 / NAHÇIVAN

BİLDİRİLER

Yayına Hazırlayan
Duygu TÜRKER ÇELİK

ANKARA – 2018

ORTAÇAĞ AZERBAJCAN MİMARİSİ: NAHÇIVAN MÜMİNE HATUN TÜRBESİ MADALYONLARI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Kadir ALİYEY*

Özet

Mümine Hatun Türbesi Selçuklu dönemi mimarlık yapıtlarının ve Ortaçağ Nahçıvan Mimarlık Okulu'nun şaheserlerinden biridir. Türbenin günümüze kadar tam olarak incelenmemiş kalması Ortaçağ Müslüman-Türk Mimarlık Sanatı ve bu sanatın Azerbaycan'daki yapıtları ile ilgili bilgi eksikliğine sebep olmaktadır. Bu türbelerin araştırılması aynı zamanda dönemin sosyal, toplumsal yapısı ile ilgili de önemli bilgileri beraberinde getirmektedir.

Makalede Mümine Hatun üzerindeki dört madalyonun incelemesi yapılmakta, bunlardan biri, 4. madalyon bazında Ecemi yapıtlarının, Mümine Hatun Türbesi özelinde felsefi mahiyeti açılmaktadır. Makalede madalyonların grafiksel analizi yapılarak tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mümine Hatun, Ortaçağ, Selçuklu Medeniyeti, Madalyon

* Doç.Dr., Nahçıvan Devlet Üniversitesi Mimarlık Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: kadiraliev@yahoo.com.tr

MEDIEVAL AZERBAIJANI ARCHITECTURE: AN ANALYSIS UPON MEDALLIONS OF NAKHCHIVAN MÜMİNE HATUN SHRINE

Abstract

Mümine Hatun Monument is one of the important cultural objects of Saljuks period and Middle Age Nakhchivan Architectural School. The lack of researches on this monument caused emergence of lack of knowledge not only about the Middle Age Turkic-Muslim Architecture but also about the societal structure of the region at that time.

In this article, four medallions on Mümine Hatun monument is examined and the fourth medallion is examined deeply and the philosophical meaning of the monument is explained through these medallions of Mümine Hatun Monument. The graphical analysis of the medallions are also shown in this article.

Key Words: Mümine Hatun, Middle Ages, Saljuks Culture, Medallion

Giriş

Nahçıvan'ın tarihi kent merkezinde bulunan Atabeyler mimarlık kompleksinden günümüze kadar sadece dikili kalan Mümine Hatun Türbesi aynı dönem Atabeyler devletinin baş mimarı Acemi Ebubekir oğlu Naxçıvaninin şaheseridir. Türbenin kitabesinden gösterildiği gibi, "... türbe Cihan pehlivanın ölümünden biraz önce bitmiş, baş tağ ise onun ölümünden sonra inşa edilmiştir."¹ Genel tağ çerçevesinin üstünde anıtın inşa tarihinin "muharrem 582" -1186 yılının yaz vakti demektir.

Mümine Hatun Türbesi'nin içinde dahili günbezin üzerinde çapı 1,5 m olan dört madalyon kalmıştır (Resim 2)². 1939-40'lı yıllarda madalyonların araştırılması amacıyla birinin resmi çekilmiş, Nahçıvan türbelerine hesretilmiş bir eserde yayımlanmıştır. Müellifler yazıyorlar: "Türbenin dahili bezeyi kitabeler ve ornamentle örtülmüş dört büyük madalyondur. Planın karşılıklı dikey okları üzerinde yer alan bu madalyonların tam öğrenilmesi, üzerindeki kitabelerin okunması ve tahlili türbenin tarihini aydınlatmak için ilave kanıtlar sunmaktadır."³ 1956 yılında belirlenmiştir ki, madalyonların birinde halifelelerin adları şifrelenmiştir. Bu madalyonlardan birinin kuruluş şeması mimar T. Bağırzade tarafından grafiksel olarak analiz edilmiştir.⁴

128 yıl geçtikten sonra Mümine Hatun Türbesi'nin madalyonlarının kuruluş prensiblerini tekrar eden Sultaniye madalyonları beş guşeli yıldız şeklinde Muhammed Peygamber'in adı tasvir edilmiştir. "Kazan hanın kardeşi ve halefi Olcaytu'nun Sultaniye'de yücelttiği türbesinin"⁵ madalyonlarının okunması kitabeleri küfi hatlarla bölünen nebati ornamentler olan Mümine Hatun Türbesi madalyonlarının dördünün de okunması için bir vasıta olmuştur (Resim 3).

¹ Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991. S. 95.

² Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. S. 155-156.

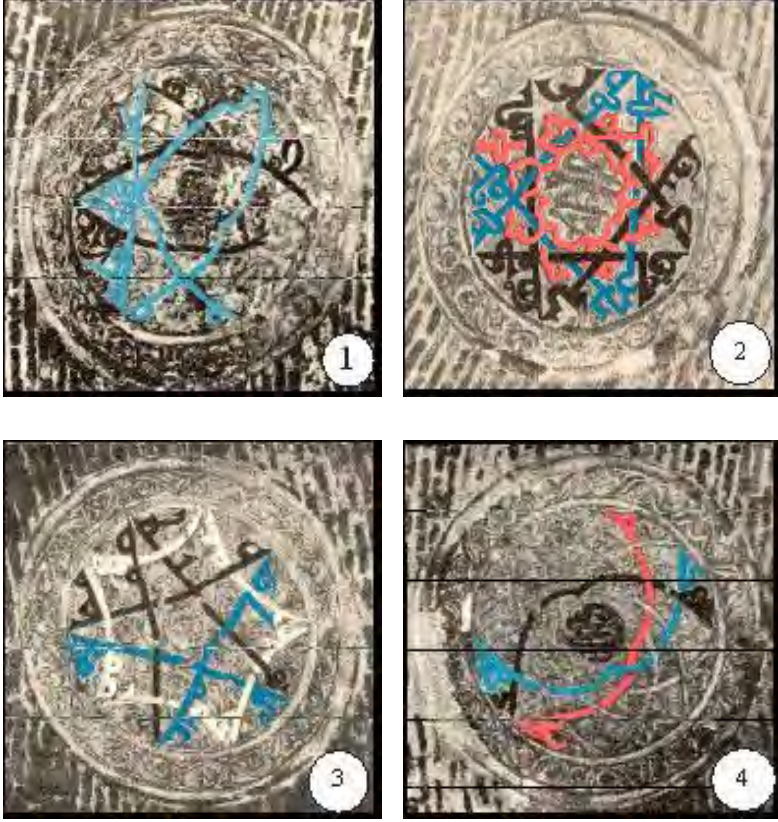
³ А. А. Алескерзаде. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. М. Б- 1947. s. 238.

⁴ Т. Багирзаде. Вопросы реставрации памятников зодчество Азербайджана. Б. 1947.

⁵ Markus Hattstein və Peter Delius. İslam Sanati və mimarisi. İstanbul, 2007. S. 396.

Resim 1. Mümüne Hatun Türbesi

Resim 2. Mümine Hatun Türbesi . Madalyonlar

Resim 3. Olcaytu Türbesi. Madalyon

1. Bitkisel ornamenti hatırlatan birinci madalyon spiral şeklinde çevre dahiline çekilen beraber taraflı sekiz köşeli şeklinde “Muhammed Peygamber” sözünü 16 defa tekrar ediyor.

2. İkinci madalyon geometrik karakterini taş üzerinde aksettiriyor. Kompozisyon çevre dahiline çekilmiş sekiz guşeli yıldız şeklindedir. Belirlenmiştir ki, Muhammed Peygamber ve dört halifeye ilaveten, Peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin'in de isimleri yazılmıştır. Madalyon üzerindeki sekizinci isim hâlâ belirlenmemiş kalmaktadır.

3. Üçüncü madalyon çevre dahiline çekilen bir adet beraber yanlı beş köşeli ve bir adet spiralvari beş guşeli yıldızdan teşkil olunmuştur. Çevre dahiline çekilen çokgenin tarafları “Muhammed” sözünü on defa, beş guşeli yıldızın tarafları ise seri bir şekilde – Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali sözünü ifade etmektedir. Burada “Ömer” kelimesi altı defa tekrar edilmiştir.

4. Kompozisyona göre birinci madalyona yakın olan dördüncü madalyon çevre dahiline çekilmiş beraber taraflı altıgen yıldızdan ibarettir. Her köşede kelimeler iki defa ifade edilmekle 12 kelime ifade ediliyor. Bu 12 kelimedede “Muhammed” sözü dört defa, dört halifenin ayrı ayrılıkta isimleri iki defa tekrar ediliyor.

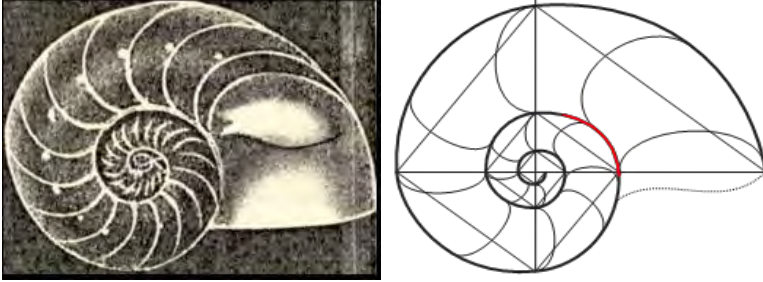
Madalyon kompozisyonlarının merkezinde “Allah” kelimesi yerleştirilmiştir. Güneş ve planetlerin sembolü olan bu dairevi honçalar “eski Türk geleneklerinin gelişmiş ve tam İslamileşmiş biçimidir”.⁶ Madalyonların kuruluşunun, tüm kompleksliği ile kavramaya imkan veren kitabelerin daha mükemmel tahlili, sırrı hâlâ açılmayan Ecemi Nahçıvanı'nın mimarlık eserlerinin araştırılmasına mühüm töhfe vermektedir.

Madalyonların Geometrik Formasının Grafikselsel Analizi

Madalyon 1: Bu madalyonun geometrik forması tepeleri beraber taraflı altıgen üzerinde olan spiralvari kuruluştan ibarettir (Resim 5a). Araştırma gös-

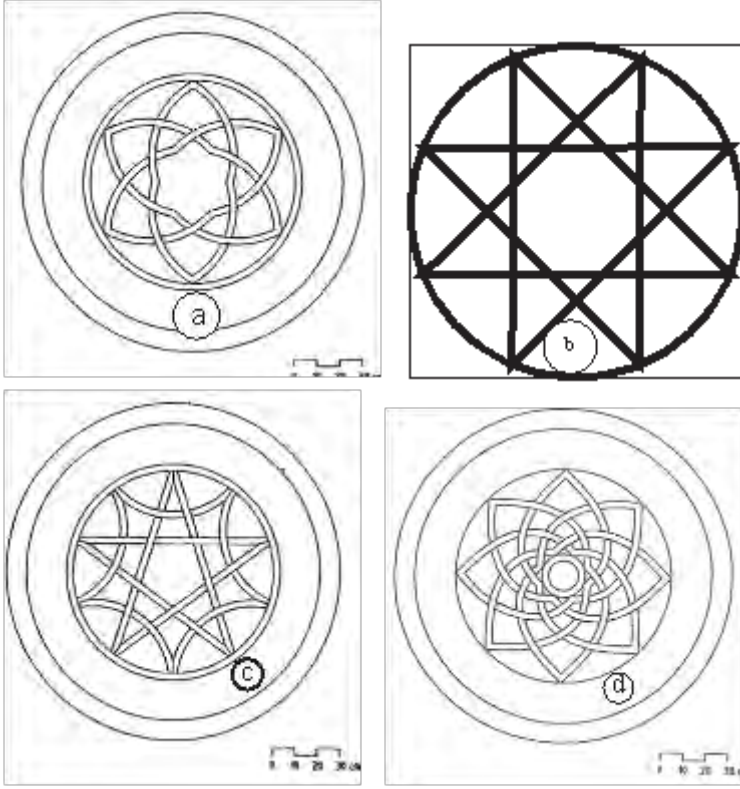
⁶ Cəfər Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991. S. 97.

termektedir ki, iki simetrik parçadan ibaret olan bu kuruluş salyangoz kabuğunun formasını ifade eden logaritmik spiralın parçasıdır (Resim 4)⁷. Göstergilere bakarak 1. madalyonun kurulmasının grafiksel analizini gösteriyoruz (Resim 6).

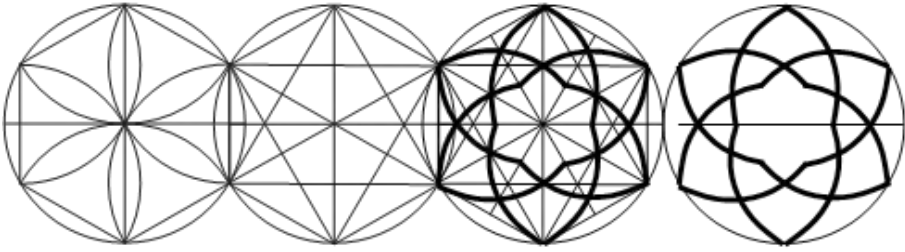

Resim 4. Salyangoz kabuğunun forması

⁷ Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. S. 96.

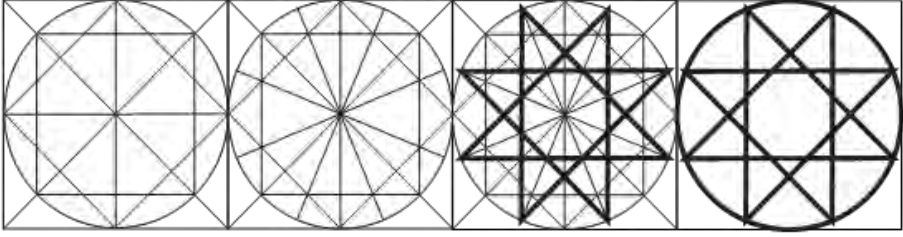

Resim 5. Madalyonların geometrik forması⁸

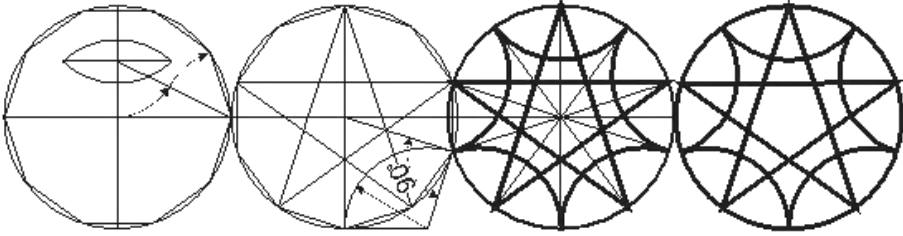

Resim 6. 1-ci madalyonun grafiksel analizi

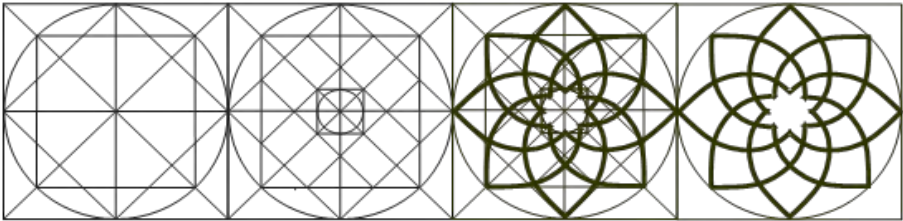
⁸ Nahçıvanda Türk Mimarisi. Ankara 2007. S. 451.

Resim 7. 2-ci madalyonun grafiksel analizi

Resim 8. 3-cü madalyonun grafiksel analizi

Resim 9. 3-cü madalyonun grafiksel analizi

Madalyon 2: Madalyonun geometrik forması düzgün sekizgen dahiline çekilen düzgün sekizgen yıldız ifade etmektedir (Resim 5b). Resim 7’de ikinci madalyonun kurulmasının grafiksel analizi gösterilmiştir.

Madalyon 3: Bu madalyonun geometrik forması iki kuruluştan ibarettir. Birinci kuruluş çevre dahiline çekilen düzgün beşgen yıldız, ikinci kuruluşsa segmentvari öğelerin oluşturduğu düzgün beşgen yıldızdan ibarettir (Resim 5c). Böylelikle her iki kuruluş birlikte çevre dahiline çekilmiş düzgün ongen dahilinde forma olmalıdır. Yani, bu madalyonun grafiksel analizine düzgün öngenin kurulmasından başlamak gereklidir. Madalyonun grafiksel analizini seri olarak gösterelim (Şekil 8). Çevre dahiline düzgün ongen kuruluştur. Düz-

gün yıldız beşgeni kuruluyor ve segmentlerin yarıçapı belirleniyor (segmentlerin merkezi ve yarıçapı). Çevre dahilinde madalyonun geometrik forması kuruluyor. Madalyonun forması gösteriliyor.

Madalyon 4: Kuruluştaki ögeye göre 1. madalyona daha yakın olan 4. madalyonda da kuruluş ögesi logaritmik spiralın bir parçasıdır. Ama 1. madalyonda logaritmik spiralın kapanan parçalarının tepe noktaları düzgün altıgenin tepeleri üzerinde yerleşen, 4. madalyonda böyle tepe noktaları düzgün sekizgenin tepe noktaları üzerine denk geliyor (Resim 5d). Madalyonun grafiksel analizini seri olarak gösterelim (Resim 9):

- Çevre dahilinde iki kat kare sistem çekiliyor.
- Kare sistem dahilinde şua kafesi kuruluyor.
- Tepe noktaları düzgün sekizgenin tepeleri üzerinde olmakla logaritmik spiralın parçaları yerleşiyor.
- Kare dahilinde logaritmik spiralın parçalarından ibaret madalyonun geometrik şekli gösteriliyor.

Madalyonların geometrik formlarının grafiksel analizleri gösteriyor ki, onların kuruluş formları Ortaçağ Müslüman mimarlık yapıtlarını belirleyen geometrik oran sistemlerinin bütünü belirliyor. Şöyle ki, birinci madalyonun kuruluşunu düzgün altıgen ve altın oran geometrik sistemlerinin beraber kombinasyonları, ikinci madalyonun kuruluşunu kare ve bu kaynaktan oluşan geometrik orantı sistemlerinin beraber kombinasyonları, üçüncü madalyonun kuruluşunu düzgün beş(on)gen ve bu kaynaktan yaranan geometrik orantı sistemi (altın oran), dördüncü madalyonun kuruluşunu kare ve altın oran geometrik geometrik sistemlerinin beraber kombinasyonlarından oluşan geometrik orantı sistemleri belirliyor.⁹

Ortaçağ Müslüman doğusunda mimarlık yapıtları üzerinde olan desenleri üç farklı alt başlık altında inceleyebiliriz:

1. Bitki ve canlı varlıkların stilize edilmesinden yaranan desenler.
2. Desen ögesi olarak semantiği bilinmeyen geometrik figürlerden yaranan desenler.

⁹ El-Said, Ayşe Parman, *Qeometrik koncepts in İslamik Art*. London. 1976.

3. Arap alfabesinden oluşturulmuş geometrik ornamentler.¹⁰

Yukarda gösterilenler genelleştirilmiş şekli ile Mümine Hatun Türbesi'nin madalyonlarının kuruluşunda en mükemmel şekilde uygulanmıştır.

Madalyonlardan Birinin Felsefi Mahiyeti

Ortaçağ Azerbaycan medeniyetinde Sufizm gibi derinliğe can atan felsefi-etik-mistik düşünce şekli mevcut olmuştur. Düzlemin bazen deseni, figürü, kelimeyi yatay, dikey şekilde mimarlık yapıtları üzerinde aksettiren bir sanat anlayışı hakimdi. Buraya Ortaçağ Azerbaycan intibah sanatının dilinde konsentrik semboller adlandırdığımız başka bir grubu da ait edebiliriz. Konsentrik semboller antik medeniyetten Ortaçağ Müslüman Doğu medeniyetine geçse de İslam'ın etkisiyle yeni anlam kazanmıştır. Müslüman medeniyeti genel olarak konsentrik model bazında oluşmuştur. "Mekan katından Kabe'nin yerleştiği Mekke merkez olarak addediliyordu ve İslam dünyası onun etrafında düzülen konsentrik "çevreler" şeklinde algılanıyordu. Kelime, bilik katmanında (logosfer) merkezi nokta mevkisinde Kuran duruyordu. İnsan hareketleri katmanındaysa bu yer Hz. Muhammed'e aitti. Son olarak, bütün varlık planında merkezi nokta Allah addediliyordu. İslam dünya modelinde varlıkların deyeri onların bu merkezi noktaya yüzlerini çevirmesi ile ölçülüyordu.¹¹

Bu fikirleri tetkik ettiğimiz zaman Mümine Hatun Türbesi'nin harmonik kuruluşunu belirleyen kare, beraber taraflı altıgen ve bu kaynaktan oluşan orantı sistemlerinin, altın oran sisteminin geometrik tasviri ile sonuçlandırıyoruz. Mümine Hatun Türbesi'nin mimarlık kompozisyonlarının ve madalyonlarının tamamının üzerinde "Allah" kelimesi yerleştirilmiştir.

Dördüncü madalyonun kuruluşunu analiz etmekle düşüncelerimizi netleştirelim. Madalyonun aşağıda belirtilen parametreleri vardır:

1. Çevre dahiline tarafları logaritmik spiralin parçası olan düzgün altıgen yıldız.

Bu altıgen yıldızda logaritmik spiralin bölümleri 12 defa tekrarlanıyor.

¹⁰ X. C. Məmmədov, İ. R, Əmiraslanov, H. N. Nəcəfov, A. A, Mürsəliyev. Naxışların yaddaşı. Bakı 1981. s. 38.

¹¹ Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. s. 81.

2. Logaritmik spiralin 12 defa tekrarlanan bölümlerinde kufi hatlarla Hz. Muhammed ve seri olarak dört halifenin ismi tekrar ediliyor. Bu hatlarda Hz. Muhammed`in ismi dört defa; Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali`nin isimleri ikişer defa tekrar ediliyor.

Birinci halde parametr logaritmik spiral ve düzgün altıgenin vahdetidir. Bunun sebebi nedir? Beraber taraflı altıgen “aşağı, yukarı, arka, ön, sol, sağ” olmakla tüm kainatı ifade etmektedir. Bilindiği gibi logaritmik spiral kainatın harmonik kuruluşunun geometrik tasviridir. Burada kuruluşla istikamet vahdetdedir.

İkinci durumdaysa “Allah” ve “Muhammed, dört halifenin vahdetidir”. Bunun da sebebi Allah ve Hz. Muhammed, dört halifenin vasıtası ile tüm beşeriyete ifade etmesindedir.

“Yeddi sekfli etdiyın bu evi

Dörd halifeye vakfetdin.

Siddik [Ebubekır] sidka [doğruluğa] rehber idi.

Faruk [Ömer] farktan [ayrı seçkiden] uzaktı.

Allah`tan korkan o Allahperest [Osman]

Allah`ın aslanı ile [Ali ile] hemders idi.

Her dördü bir mayadan idi [beraber idi],

[Dördü de] bir çeşmenin çiçekleri idi.

Ülke bu dört halife ile düzeldi.

Ev dört duvar ile hazır olur [dikilir]”¹².

Nihayet birinci ve ikinci durum beraber olmakla herşey Allah`a dönüyor, o halde cihetler ve taraflar kayboluyor.

¹² Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı. 1981. s. 24.

*“Ben neden beni Yaradan’a ibadet etmemeliyim? Siz de O’na döneceksiniz”.*¹³

“Aşağı, yukarı, arka, ön, sol, sağ-

Altı cihet oldu bir cihet ancak.

Bir yerden ki, gide cihetle cihan,

Orda altı cihet taparmı meydan?

Cihetsiz işi cihetsiz aşar,

*Odur ki, cihetsiz oldu o pergar”.*¹⁴

Böylelikle, dördüncü madalyonun yüzeyi Hz. Muhammed Mirac’da olarken “Allah”ın olduğu mekansız: simetrilerin kaybolduğu, geometrik olarak spiralın merkezine uygun olan noktadır. Ecemi yapıtlarının Nizami edebiyatı ile benzerliğinin sırrı da bundadır.

Biz madalyonların birinin felsefi mahiyetini kısaca olarak açmaya çalıştık. Ama bu madalyonların geniş tetkiki büyük bir araştırma işine konu teşkil etmekle, Ortaçağ Müslüman Doğusu mimarlık araştırmaları için çok önemli bir sorunun giderilmesine yardımcı olabilir.

Sonuç

Mümine Hatun Türbesi ile ilgili bu araştırmadan aşağıdaki sonuca ulaşıyoruz:

1. Kompozisyonların hepsinin merkezinde “Allah” kelimesi yerleştirilmiş madalyonların öğeleri Hz. Muhammed, dört halife ve Hz. Muhammed’in torunları Hasan ve Hüseyin kelimelerinin mimarlık kompozisyonları şeklinde olan formasıdır. Güneş ve planetlerin sembolü olan bu dairevi honçalar “eski Türk geleneklerinin” İslamileşmiş biçimleridir.

¹³ Kurani Kerim ve Türkçe anlamı. Ankara-1984, Yasin surəsi. Ayat 22.

¹⁴ Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı, 1981. S. 28.

2. Madalyonların geometrik formlarının grafiksel analizleri gösteriyor ki, onların kuruluşlarını Ortaçağ Müslüman mimarlık yapıtlarının, aynı zamanda Mümine Hatun Türbesi'nin kuruluşunu belirleyen geometrik orantı sistemlerinin hepsi beraber belirliyor.
3. Madalyonların hepsinin merkezinde olan "Allah" ifadesi mekansız-cihetlerin kaybolduğu, geometrik olarak logaritmik spiralin merkezine uygun olan noktadır.

Ortaçağ Müslüman sanatında hakim mevkide olan harmoni öğretisinin mimarlık formlarının genelleşmiş şekli olan Mümine Hatun Türbesi'nin madalyonları aynı dönem ornamental teorinin baş göstericisidir. Ornamental teori ise mimarlık sanatının öyle bir alanıdır ki, Müslüman sanatının sentezinde çok önemli rol oynamaktadır.

Kaynakça

1. Cafer Qiyasi. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı 1991. s. 256.
2. Markus Hattstein və Peter Delius. İslam Sanati və mimarisi. İstanbul, 2007. s. 639.
3. Qadir Əliyev. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradılıcılığında ahəngdarlıq. Bakı. 2007. s. 158.
4. Kadir Aliyev. Başlangıcların başlangıclı: Nahçıvan-Marağa mimarlıq biçimlərinin mahiyəti. İstanbul. 2015. s. 482.
5. El-Said, Ayşe Parman, Qeometrik konseptlər in İslamik Art. London. 1976. s. 153.
6. Nahçıvanda Türk Mimarisi. Ankara 2007. s. 577.
7. X. C. Məmmədov, İ. R. Əmiraslanov, H. N. Nəcəfov, A. A. Mürsəliyev. Naxışların yaddaşı. Bakı 1981. s. 43.
8. A. A. Алескерзаде. Надписи архитектурных памятников Азербайджана эпохи Низами. М. Б- 1947.
9. Т. Багирзаде. Вопросы реставрации памятников зодчество Азербайджана. Б. 1947.
10. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı. 1981.
11. Kurani Kerim ve Türkçe anlamı. Ankara-1984.